

Hołodok, Stanisław

Źródła do dziejów liturgii sakramentów w diecezji wileńskiej (XVI-XVIII w.)

Studia Teologiczne 1, 195-219

1983

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Ks. STANISŁAW HOŁODOK

ZRÓDŁA DO DZIEJÓW LITURGII SAKRAMENTÓW W DIECEZJI WILEŃSKIEJ (XVI—XVIII w.)

Treść: Wstęp; I. Księgi liturgiczne i rubrycele; II. Ustawodawstwo diecezjalne; III. Akta wizytacji i relacji biskupów do Stolicy Apostolskiej; IV. Akta kapituły; V. Księgi parafialne; VI. Źródła zakonne; VII. Katechizmy, kazania, modlitewniki, akta cechowe, pamiętniki; Uwagi końcowe.

WSTĘP

Sobór Watykański II, postulując w Konstytucji o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium* odnowę liturgii, zalecił, aby reformę poprzedziły gruntowne studia teologiczne, historyczne i duszpasterskie, co pozwoli zachować zdrową tradycję w Kościele powszechnym, jak i w Kościołach lokalnych.¹

Jeszcze przed ukazaniem się Konstytucji o liturgii świętej (1963 r.) zaczęły powstawać prace z historii liturgii w Polsce. Najwięcej powstało ich w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim pod kierunkiem ks. biskupa Mariana Rechowicza i ks. prof. dr hab. Wacława Schenka.² Przeprowadzone badania dotyczyły dziejów kultu świętych, liturgii Mszy św., sakramentów, nabożeństw, błogosławieństw i ksiąg liturgicznych. Powyższe studia nie wyczerpały w całości problemu dziejów liturgii. Istnieje nadal konieczność podjęcia badań nad liturgią poszczególnych regionów Polski, aby przez nie dojść do syntezy dziejów liturgii w naszym kraju. Synteza taka jest niemożliwa bez uprzednich badań szczegółowych.

Diecezja wileńska, największa pod względem obszaru w Rzeczypospolitej (do pierwszego rozbioru liczyła 231 000 km²), nie doczekała się do tego czasu opracowania historii służby Bożej. Fakt ten potwierdziły gruntowne badania ks. Tadeusza Kraheła nad historiografią die-

¹ Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*. W: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 1968 s. 47 nr 23.

² Wykaz 23 prac magisterskich, 39 — licencjackich, 14 — doktorskich podają *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 2, Lublin 1976 s. 623—630. Po ukazaniu się drugiego tomu *Studiów* powstało pod kierunkiem ks. Schenka 10 prac doktorskich (7 w Lublinie i 3 w Krakowie).

cezji wileńskiej.³ Ks. Krahel w zakończeniu swojej pracy potwierdził, wśród licznych postulatów, konieczność opracowania dziejów duszpasterstwa w diecezji wileńskiej.

Rdzeniem całej służby Bożej jest liturgia sakramentów św. Niniejsze opracowanie ma na celu omówienie dostępnych źródeł: liturgicznych (agendy, rytuały, pontyfikały), synodalnych (ustawy synodów i listy pasterskie), akt wizytacji, relacji biskupów o stanie diecezji, akt kapitulnych, ksiąg parafialnych i zakonnych oraz ocenę ich przydatności w poznanie dziejów diecezjalnej liturgii. Materiał liturgiczny mogą dostarczyć też rubrycele, katechizmy, kazania, akta cechowe i pamiątniki. Należy zaznaczyć, że wykorzystano jedynie dostępne w kraju źródła rękopiśmienne i drukowane. Nie korzystano z archiwaliów wileńskich ze względu na niemożliwość dotarcia do nich.

Chronologicznie zakres opracowania obejmuje wiek XVI—XVIII, ponieważ na ten okres przypadała działalność synodalna biskupów wileńskich, poświęcająca dużo miejsca sprawom liturgicznym w diecezji. Sobór Trydencki pragnął ujednoczenia liturgii w Kościele powszechnym. Druga połowa wieku XVI i cały niemal wiek XVII były okresem wprowadzania reformy trydenckiej w Polsce. Był to też czas pewnego ożywienia życia liturgicznego i religijnego w naszej diecezji.

Podjęty temat zdaje się być pierwszą próbą całościowego spojrzenia na problematykę źródeł koniecznych do poznania dziejów liturgii sakramentów. Należy stwierdzić, że zajmowano się częściowo podjętą w niniejszym studium tematyką. M. in. Władysław Abraham i ks. Zdzisław Obertyński pozostawili prace poświęcone *Agendzie wileńskiej* z 1499 r.⁴ Ks. Janowi Fijałkowi i Jakubowi Sawickiemu zawdzięczamy znajomość ustawodawstwa wileńskiego.⁵ Wypada także tu wspomnieć dwóch zasłużonych historyków diecezji: ks. Wincentego Przyałgowskiego⁶ i ks. Jana Kurczewskiego.⁷

I. KSIĘGI LITURGICZNE I RUBRYCELE

Księgi liturgiczne zawierające sakramenty (oprócz bierzmowania) i sakramentalia nazywano przed wydaniem *Rytuału piotrkowskiego* w 1631 r. agendami.⁸

Diecezja wileńska posiadała trzy znane nam dziś agendy. Kontrowersyjna jest sprawa agendy drukowanej w Gdańsku w 1499 r., opracowanej przez kanonika wileńskiego Marcina z Radomia. Agenda ta, wraz z agendą wrocławską z tego samego roku, stanowi najstarszy druk liturgiczny w Polsce.⁹ Rzeczą dyskusyjną jest, czy agenda kano-

³ T. Krahel, *Historiografia (Archi) diecezji wileńskiej do 1939 roku*. W: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 5, Warszawa 1979 s. 172—174.

⁴ W. Abraham, *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*. W: *Studia nad historią prawa polskiego*, t. 9, Lwów 1925; Z. Obertyński, *Agenda wileńska z 1499 r.*, *Przegląd Teologiczny* 10 (1929) s. 171—191.

⁵ *Pierwszy synod diecezji wileńskiej w katedrze św. Stanisława 1520/21 r.*, *Kwartalnik Teologiczny Wileński* 1/1923 z. 1 s. 81—88; *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 10, Lublin 1945—1963, (t. 2, *Synody diecezji wileńskiej i ich statuty*, Warszawa 1948).

⁶ W. Przyałgowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, t. 1—3, Petersburg 1860.

⁷ Wykaz prac ks. Kurczewskiego zob. F. Stopniak, *Jan Kurczewski (1854 — 1917)*. W: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, Warszawa 1982 s. 476—477.

⁸ W. Schenk, *Agenda*, EK t. 1 kol. 172.

⁹ W. Urban, *Agendy katolickie polskie*, EK t. 1 kol. 172.

nika Marcina reprezentuje tradycję liturgiczną wileńską i czy była używana na terenie diecezji. Zdania są podzielone. Tak np. ks. Nowowiejski,¹⁰ ks. Schenk,¹¹ bp Urban¹² kwestię przynależności tej agendy do tradycji wileńskiej stawiają pod znakiem zapytania.

Agendą z 1499 r. zajmował się Wł. Abraham. Opracowując polskie prawo małżeńskie, zwrócił uwagę na szczególnego rodzaju zagadnienie bibliograficzne agendy, które nie może być obojętne przy ustalaniu, dla jakiej diecezji księga została wydana. Otóż z drukarni gdańskiej wyszły w 1499 r. dwa identyczne wydania agendy różniące się tylko tytułem. Jedno wydanie nosi tytuł *Agenda siue exequiale divinorum sacramentorum*, drugie — tytuł rozszerzony *Agenda siue exequiale divinorum sacramentorum per venerabilem virum dominum Martinum canonicum Vlnensis dyoecesis*. Można przypuszczać, że księga z imieniem autora miała być przeznaczona dla diecezji wileńskiej, a z krótszym tytułem — dla innych diecezji.¹³

Autorem agendy jest kanonik wileński Marcin z Radomia, wspomniany w aktach kapituły w 1502 r.¹⁴ Treść agendy nie zdradza pochodzenia wileńskiego, jest wzorowana na agendach zachodnich a także polskich. Źródła ustawodawstwa kościelnego wskazują, że najczęściej nad agendami pracowały synody wrocławskie. Być może, że kanonik Marcin znał ówczesne prace diecezji wrocławskiej i korzystał z nich w swoim dziele. Na pewno też musiał uzyskać pozwolenie na druk i aprobatę biskupa wrocławskiego. Świadczyłyby o tym druk agendy w Gdańsku, należącym do diecezji wrocławskiej, na terenie której znaleziono trzy egzemplarze agendy.¹⁵ Chociaż nie zachował się żaden egzemplarz agendy kanonika Marcina w diecezji wileńskiej, Wł. Abraham uważa, że wymieniona wyżej agenda może być przyjęta jako wrocławsko-wileńska. Egzemplarze z krótszym tytułem byłyby przeznaczone dla Włocławka, a z dłuższym — dla Wilna.

Hipotezę Abrahama popiera ks. Obertyński, podkreślając, że agenda kanonika Marcina opiera się na źródłach francuskich z końca XIV w. Biskup wrocławski Gerward (czasy Władysława Łokietka) był we Francji, skąd mógł przywieźć agendę, z której czerpał nasz autor. Obertyński nazywa agendę z 1499 r. agendą wileńską.¹⁶ Ks. Nowak, który omawianą agendę porównał z tradycjami liturgicznymi innych diecezji

¹⁰ A. Nowowiejski, *Wykład liturgiki Kościoła katolickiego*, t. 3, Płock 1905 s. 118.

¹¹ W. Schenk, *Z dziejów liturgii w Polsce*. W: *Księga Tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. 1, Lublin 1969 s. 147.

¹² W. Urban, art. cyt., kol. 172.

¹³ W. Abraham, dz. cyt., s. 419—421; por. St. Chodyński, *Agendy dawne polskie*, FKości. t. 1 s. 68—69; R. Kotula, *Najstarszy druk agendy liturgicznej*, *Kwartalnik Historyczny* 38 (1924) s. 331—332. Kotula uważa, że pierwotny tytuł agendy jest dłuższy, lecz został skrócony przy dalszych partiach wydania.

¹⁴ *Aktów, czyli dziejów kapituły wileńskiej katedralnej z siedmiu pierwszych tomów od 1501-go do 1600-go roku* przez M. Herburta... krótko zebranych, Wilno 1843 k. 7 (BCz sygn. 3516). Wymieniony skład kapituły wileńskiej z 1502 r. na pierwszym miejscu wśród kanoników podaje Marcina z Radomia, który figuruje tam od 21 VII 1495 r. Por. J. Fijałek, *Kościół Rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu pod koniec Rzeczypospolitej*, Kraków 1914 s. 239 przyp. 1.

¹⁵ W. Abraham, dz. cyt., s. 420—421.

¹⁶ Z. Obertyński, art. cyt., s. 182—183.

polskich, ustalił jej odrębność, zaliczając ją także do tradycji wileńskiej.¹⁷

Ukazany stan badań nad agendą z 1499 r. zwaną wileńską pozwala na jej podstawie ukazać obrzędy sakramentów w diecezji wileńskiej. Agenda z 1499 r. zawiera obrzęd chrztu dzieci (k. D_{3v}—E₄), obrzęd udzielania Komunii św. choremu kapłanowi (E_{8v}—F₁), formułę abszolucji nad zmarłym ekskomunikowanym i w niebezpieczeństwie śmierci (E_{6v}—E_{8v}), obrzęd namaszczenia chorych (A₂—C_{4v}), zawarcie sakramentu małżeństwa (F_{3v}—F_{6v}), błogosławieństwa kobiety po porodzie (E₄—E₅), zmarłej podczas porodu (E₈—_{8v}), błogosławieństwa kobiety po ślubie (E₅—E_{5v}). Ponadto zawiera obrzęd pogrzebu, inne błogosławieństwa w ciągu roku, błogosławieństwa osób i rzeczy.

Oprócz wymienionej agendy na terenie diecezji mogła być używana również agenda wrocławska biskupa Karnkowskiego, wydana w 1577 r., będąca przedrukiem agendy biskupa Kromera z 1574 r. Synod prowincjonalny arcybiskupa Uchańskiego, odbyty w 1577 r. w Piotrkowie, zarządził, aby agenda Karnkowskiego obowiązywała w całej prowincji gnieźnieńskiej, do której Wilno należało. W tym też celu wyszło w 1578 r. nowe wydanie tej agendy, przystosowane przez Tomasza Płazę dla całej Polski.¹⁸

Po wyczerpaniu nakładu agendy z 1578 r. Hieronim Powodowski opracował z polecenia prymasa Karnkowskiego nową agendę, wydrukowaną w Krakowie w 1591 r. Agenda ta doczekała się kilku wydań w różnych wariantach¹⁹ i była faktycznie w diecezji wileńskiej używana;²⁰ oficjalnie polecił ją stosować w 1613 r. biskup B. Woyna.²¹ W celu udostępnienia wszystkim kapłanom wymienionej agendy wydrukowano w Wilnie w 1616 i 1630 r. księgę pt.: *Agenda parua. In commodiorem usum sacerdotum Prouinciae Polonae conscripta*, stanowiącą część agendy Powodowskiego. Ks. Fijałek pisze: „...agendka niniejsza przedstawia w swym tekście i układzie typ jeszcze średniowieczny, nie zreformowany korekturą rzymską epoki trydenckiej”.²² Wydanie z 1630 r. jako ostatnie nosi tytuł agenda, późniejsze wydania mają w tytule *rituale*.

¹⁷ W. Nowak, *Agenda biskupa Marcina Kromera w dziele ujednoczenia liturgii sakramentów świętych w Polsce po Soborze Trydenckim*, Lublin 1974 (mps BKUL) s. 37.

¹⁸ I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1971 s. 139—140.

¹⁹ W. Urban, art. cyt., kol. 173. Por. St. Dziwisz, *Agenda Hieronima Powodowskiego z r. 1591*, Kraków 1967.

²⁰ *Aktów, czyli dziejów kapituły...*, dz. cyt., k. 344. Kapituła 6 lutego 1597 r. postanowiła zakupić agendę dla kościoła w Poswolu. AP Korycin, *Inwentarz podawczy Korycińskiego Parafialnego Kościoła...* sporządzony w roku 1834 dnia 11 lutego, k. 5, podaje wśród ksiąg kościelnych m.in. *Agenda in quarto maiori* (bez końca), Kraków 1598. Niestety, obecnie w archiwum w Korycinie nie ma tej agendy.

²¹ *Constitutiones Synodorum Dioecesis Vilnensis per... Benedictum Woyna... Episcopum Vilnensem... in sua Metropoli celebratae*, Vilnae 1613 k. A.

²² J. Fijałek, *Kościół Rzymsko-katolicki na Litwie*, dz. cyt., s. 293. Należy wspomnieć, czego nie uwzględnił ks. Fijałek ani też bp Urban, że w 1622 r. wydrukowano w Brunsberdze agendę pt. *Agenda parua. In commodiorem usum Sacerdotum Prouinciae Liouoniae conscripta...* Brunsbergae, Typis Georgii Schönfels, Anno MDCXXII. Na temat tej agendy zob. O. Freymuth, *Handbüchlein für katholische Geistliche aus Livlands Polenzeit*, Tartu 1938. Agenda ta jest treścią podobną do *Agenda parua* z 1616 r. i oprócz języka łacińskiego zawiera pytania i odpowiedzi po łotewsku, polsku, estońsku i niemiecku. Tekst agendy przygotował do druku jezuita Wilhelm Bucki, ur. 1585 r. w Inflantach, uczeń Seminarium Papieskiego w Wilnie, misjonarz Łotyszów, zmarły w Wilnie w 1643 r. Zob.

W agendzie z 1616 r. znajduje się obrzęd chrztu dzieci (s. 5—31), Komunii chorych (s. 41—47), namaszczenia chorych (s. 66—74), zawarcia małżeństwa (s. 32—41), błogosławieństwa niewiasty po ślubie (s. 86—87), matki po porodzie (s. 95—98). Są tu także obrzędy pogrzebu (*maior et minor*), błogosławieństwa w ciągu roku, błogosławieństwa osób i rzeczy. *Agenda parua* z 1630 r. jest podobna w układzie treści do agendy z 1616 r. Posiada obrzęd chrztu w niebezpieczeństwie śmierci (s. 31), podaje sposób zapisywania metryki ślubu (s. 43) i chrztu (s. 142), czego nie ma poprzednie wydanie agendy. W wydaniu z 1630 r. znajdujemy więcej błogosławieństw, niektóre są już wzięte z *Rituale romanum* z 1614 r.

W 1631 r. wydano dla całej Polski *Rytuał piotrkowski*, wprowadzający jednolite obrzędy sakramentów na podstawie *Rituale romanum* z 1614 r. Po wydaniu rytuału w 1631 r. rozpoczęto jego przedrukowywanie dla poszczególnych diecezji. Najwcześniej w Polsce, już w 1633 r., wydrukowano *Rituale sacramentorum* w Wilnie, w drukarni akademickiej jezuitów. Wszystkich wydań wileńskich w omawianym okresie było 15.²³ Rytuały z przeznaczeniem dla Litwy drukowano również poza Wilnem, np. w Krakowie i w Toruniu.²⁴ Wszystkie wydania są do siebie podobne objętością, ukazywały się (podobnie jak agendy z 1616 i 1630 r.) w małym formacie, aby mogły być bardziej przydatne w duszpasterstwie. Rytuały przeznaczone dla Wilna i innych diecezji litewskich oprócz łaciny i języka polskiego zawierały język litewski, niemiecki, łożewski, estoński oraz od XVIII w. — francuski.

Nie wiadomo, jakim pontyfikałem posługiwano się w diecezji wileńskiej przy udzielaniu sakramentu bierzmowania przed 1596 r., tzn. do wydania *Pontificale romanum Klemensa VIII*. Pomocnym dla naszej pracy okazał się przechowywany w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie dodatek rękopiśmienny z 1562 r., dołączony do agendy krakowskiej (1514 r.). Był on przeznaczony dla biskupa wileńskiego Waleriana Protasewicza z okazji ślubu księżniczki Katarzyny, córki Zygmunta I Staroego, z Janem, księciem Finlandii w Szwecji, odbytego w katedrze wileńskiej w niedzielę 4 X 1562 r. W dodatku tym znajduje się interesująca nas obrzęd bierzmowania *De confirmandis, seu crisnandis in fronte*,²⁵ zgodny treścią z pontyfikałem G. Durandusa (+ 1296) z XIII w.²⁶ W ukazaniu rytu bierzmowania w diecezji wileńskiej należy posłużyć

J. Poplatek, *Wykaz alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582—1773*, *Ateneum Wileńskie* 11 (1936) s. 244; S. Data, *Bucki, Buccius Wilhelm*, EK t. 2 kol. 1151; S. Bednarski, *Bucki (Buccius) Wilhelm (1585—1643)*, PSB t. 3 s. 81.

²³ St. Chodyński, *Rytuały polskie*, EKośc. t. 24 s. 27—34.

²⁴ Estr t. 26 s. 310—314.

²⁵ W dodatku rękopiśmiennym oprócz rytu bierzmowania znajduje się obrzęd małżeństwa *Copula Matrimonii*, warunkowego chrztu schizmatyków i heretyków *Modus Baptizandi Scismaticos et Hereticos*, opis przyjęcia do Kościoła schizmatyków *Confirmatio Scismaticorum*. Ponadto modlitwy biskupa przy ubieraniu szat pontyfikalnych *Ordo ad Paramentam Episcopi Missam celebratur*, a także *benedictiones*: korporału, pateny i kielicha, poszczególnych części szat liturgicznych, krzyża, obrazu Maryi i innych świętych (*aliorum sanctorum*), chrzcielnicy, puszki (*vasculum*) do Najsw. Sakramentu, sztandaru (*vexilli noui*), krzyża metalowego lub kamiennego. Wszystkie obrzędy w liczbie 30, podane bez paginacji, spełniane były przez biskupa. BCz rkps I w: *Agenda latino et vulgari sermone Polonico et Alemanico illuminata*, Cracoviae 1514.

²⁶ M. Andrieu, *Pontificale Gulielmi Durandi*, t. 3. W: *Le Pontifical romain au moyen-age*, t. 1—4, Roma 1940 s. 333—335.

się wspomnianym dodatkiem rękopiśmiennym oraz *Pontificale romanum* z 1596 r.

Nie ma wiadomości, czy inne księgi (oprócz wymienionych) związane z naszym tematem powstały bądź były drukowane z przeznaczeniem dla diecezji wileńskiej. Duchowieństwo wileńskie musiało sprowadzać księgi liturgiczne z innego terenu. Kapituła wileńska 6 II 1597 r. postanowiła kupić mszał do kościoła w Poswolu.²⁷ Był to już z pewnością *Mszał rzymski Piusa V. St. Chodyński* omawiając mszały dla diecezji polskich, nie mówi o fakcie ich drukowania w Wilnie, wspomina jedynie o wydaniach mszału żalobnego w drukarni wileńskiej w 1785 r. oraz w XIX w. — *Missae in agenda defunctorum tantum deservientes*.²⁸ W Wilnie natomiast drukowano dodatki do mszału, jak np. *Missale abbreviatum Romano-Carmelitanum... 1744*, *Missa (De) votiva rorate, toto adventu cantari solita... 1799*,²⁹ *Missae propriae Sanctorum Regni Sveciae Patronorum...* (bez daty druku).

Pomocne były duszpasterzom w prawidłowym sprawowaniu liturgii rubrycele, czyli kalendarze liturgiczne. Rubrycele, zarówno diecezjalne jak i zakonne, podają praktyczne wskazania dotyczące odprawiania (czytania) lub śpiewania brewiarza, Mszy św., a także innych nabożeństw na każdy dzień roku od 1 stycznia do 31 grudnia. Z rubrycelą łączyły się często schematyzmy, będące w praktyce informatorami i zarazem rocznikami statystycznymi diecezji bądź zakonu.

Rubrycele i schematyzmy przysły do Polski zapewne z praktyki Kościoła powszechnego. Same rubrycele, jako pomoce liturgiczne, znane są w uchwałach synodów polskich już w XIV stuleciu, chociaż wcześniejsze ich przekazy rzadko się zachowały. Najstarsze drukowane rubrycele, pochodzące z początku XVI w., są bardzo małej objętości — od 2 do 4 kart, natomiast XVII i XVIII-wieczne mają już większą objętość. W drugiej połowie XVIII w. do rubrycel zoczęto w Polsce dodawać schematyzmy (początkowo bardzo krótkie).³⁰

Rubrycele wileńskie sięgają XVI stulecia, ale do naszych czasów nie zachowały się,³¹ zachowane pochodzą z lat; 1744,³² 1773,³³ 1779,³⁴ 1794³⁵ i 1800.³⁶ W Wilnie drukowano też rubrycele zakonne, np. dwie rubrycele

²⁷ Aktów, czyli dziejów kapituły..., dz. cyt., k. 344. AP Korycin, *Inwentarz podawczy Korycińskiego Parafialnego Kościoła... w roku 1834...* k. 5. Wśród spisu ksiąg zaznaczono, że w parafii są dwa mszały z Wenecji z 1721 i 1757 r. (in folio oraz in quarto maiori).

²⁸ St. Chodyński, *Mszały dla diecezji polskich*, EKOść t. 15 s. 270. Estr t. 22 s. 423 podaje ponadto *Missae defunctorum...* Vilnae 1730, folio.

²⁹ Estr t. 22 s. 435.

³⁰ Por. S. Librowski, *Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji i zakonów historycznej Polski znajdujących się w księgozbiorze podręcznym Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, ABMK 23 (1971) cz. 1 s. 213—214; W. Lurz, *Directorium*, LThK t. 3 kol. 416.

³¹ T. Krahel, *Historiografia...*, dz. cyt., s. 72—73. Na temat rubrycel i schematyzmów wileńskich zob. T. Krahel, *Schematyzmy diecezji wileńskiej jako źródło historyczne*, Lublin 1979 (nadbitka z ABMK t. 38—39).

³² *Directorium Divini Officii iuxta rubricas generales Breviarii, Missalesque... pro dioecesi Vilmensi auctoritate et mandato...* M. J. Zienkiewicz... ad annum Domini MDCCXLIV, Vilnae 1743.

³³ *Directorium horarum canonicorum et missarum pro dioecesi Vilmensi auctoritate et mandato...* I. J. Massalski in annum Domini MDCCCLXXIII, Vilnae 1772.

³⁴ *Directorium horarum...* in annum Domini MDCCCLXXIX pro dioecesi Vilmensi auctoritate et mandato Cels. et Rev. Principis, Vilnae (1778).

³⁵ *Directorium horarum...* in annum Domini MDCCXCIV pro dioecesi Vilmensi auctoritate et mandato Cels. et Rev. Principis, Vilnae (1793).

³⁶ *Directorium horarum...* in annum Domini MDCCC Bissexilem iuxta computum

dla zakonu franciszkanów konwentualnych na rok 1738 i 1739, przygotowane do druku przez Antoniego Bonawenturę Olechnowicza, doktora teologii i definitywa litewskiej prowincji franciszkanów.³⁷

Wymienione rubrycele wileńskie, diecezjalne i zakonne, podają krótko wskazania dotyczące odmawiania brewiarza i celebrowania Mszy św. na każdy dzień roku, szerzej opisując celebrę mszalną na pierwszy dzień Bożego Narodzenia. Oprócz tego informują o czasie spowiedzi i Komunii wielkanocnej, święceń kapłańskich oraz uroczystego błogosławieństwa małżeństw, przypominają też o konieczności zorganizowania uroczystej procesji w dzień Bożego Ciała i podczas jego oktawy. W rubrycelach z 1773, 1779 i 1794 r. znajduje się wykaz zmarłych kapłanów i kleryków diecezji wileńskiej, za których należy odprawić Msze żałobne.

II. USTAWODAWSTWO DIECEZJALNE

Pierwszy synod diecezji wileńskiej odbył się za rządów biskupa Jana z Książąt Litewskich (1519—1536) na początku 1521 r.³⁸ Otwiera on cały szereg synodów, które zwoływano do roku 1744. J. Sawicki ustalił, że w diecezji wileńskiej w okresie przedrozbiorowym odbyły się 24 synody. Drukiem ogłoszono statuty czternastu synodów, ale do naszych czasów dochowały się jedynie statuty dziesięciu z nich.³⁹

Od połowy XVII w., wraz z zanikaniem praktyki częstych synodów, nasilił się ruch publikowania listów pasterskich, mających w intencji biskupów zastąpić synody. Chociaż praktycznie wiele listów poruszało te same problemy i w tej samej formie, co uchwały synodalne, to skutek praktyczny był chyba mniejszy. W synodach duchowieństwo w mniejszym lub większym stopniu uczestniczyło aktywnie, w przypadku listów stawało się biernym odbiorcą.⁴⁰

Pierwszemu synodowi, odbytemu w wileńskiej katedrze św. Stanisława przed 2 II 1521 r., przewodniczył legat papieski biskup Zachariasz Ferreri. Dekret Ferreriego, wydany wtedy w Wilnie, a przedrukowany i krytycznie omówiony przez ks. Fijałka, pozwala poznać tematykę obrad.⁴¹ Synod był skierowany przeciw Lutrowi i jego nauce oraz pouczał, jak katolicy mają odnosić się do prawosławnych Rusinów. Ferreri w uchwałach synodu stanowczo wystąpił przeciw praktyce rebaptызacji prawosławnych Rusinów (problem ważny na Litwie i w Koronie), choć zgodnie z poglądem ówczesnej teologii polskiej nie uznał ważności święceń u prawosławnych. Stwierdzając rzadką sieć parafialną (brał tu

veteris Calendarii Romani pro dioecesi Vilnensi autoritate et mandato III, Exc. Rev. Dni Dni, (bez podania miejsca i roku).

³⁷ A. B. Olechnowicz, *Diarium franciscanum divini recitandi, missasquae celebrandi iuxta Breviarium ac Missale Romano Franciscanum Min. S. Francisci Convent...., Vilnae 1737.*

Tenż: *Observationes rituales, decreta Sacrae Rituum Congregationis circa missas ac divinum officium debite ordinandum, quae nondum adnotitiam in his partibus pervenerunt, diligenter collecta, Vilnae 1738.*

³⁸ O biskupie Janie zob. J. Bartoszewicz, *Królewicze biskupi. Żywoty czterech kapłanów*, Warszawa 1851 s. 85—138; Z. Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellonów*, Warszawa 1968 s. 134, 136—138; A. Swieżawski, *Jan (Janusz) z Książąt Litewskich*, PSB t. 10 s. 439—441.

³⁹ J. Sawicki, CP II s. 3, 112.

⁴⁰ M. Jabłoński, *Teoria duszpasterstwa (wieku XVI—XVIII)*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2 cz. 1, Lublin 1975 s. 340.

⁴¹ *Pierwszy synod diecezji wileńskiej...*, art. cyt., s. 81—88.

pod uwagę warunki włoskie), polecał budować kościoły filialne, przy których mieliby rezydować wikariusze lub altaryści, aby w potrzebie mogli chrzcić, udzielać chorym Eucharystii i sakramentu namaszczenia. Usilnie też nawoływano duchowieństwo do życia godnego ich powołania. Był to ważny dla diecezji synod, szczególnie ze względu na aktualność problemu rebaptызacji.

Następny synod, za czasów tegoż biskupa Jana i pod jego osobistym kierownictwem, odbył się po synodzie prowincjonalnym łęczyckim z 3 VII 1527 r., czyli pod koniec 1527 lub na początku 1528 r. Synod został dobrze przygotowany, poprzedziła go bowiem wizytacja całej diecezji, dokonana przez kantora i kanonika miednickiego, doktora dekretów Jerzego Sołoka alias Tałata z Ejszyszek, późniejszego biskupa kijowskiego.⁴² Wizytacja ukazała obraz diecezji, stan duchowieństwa, kościołów i wiernych. Z polecenia biskupa i kapituły kanonik wileński Stanisław Dąbrowka z Wilamówki udał się z wynikami wizytacji na synod do Łęczycy.⁴³ Po jego powrocie do Wilna odbył się synod, którego statuty, wydrukowane w Krakowie 1528 r., w całości krytycznie opublikował J. Sawicki.⁴⁴ Sawicki stawia statuty biskupa Jana wyżej od statutów prymasa Łaskiego z 1512 r. (Gniezno), biskupa Drzewieckiego z 1516 (Włocławek), biskupa Holszańskiego z 1519 (Łuck), przyrównując je do prawa synodalnego biskupa Nankera z 1320 r. (Kraków).

Kto był autorem dekretów synodalnych? Ks. Fijałek uważa, że główną rolę odegrali wizytator Jerzy Sołok oraz Jan Domanowski, kanclerz i oficjał generalny biskupa Jana.⁴⁵ J. Sawicki nie zgadza się jednak z opinią ks. Fijałka i podkreśla wielką rolę samego biskupa w tworzeniu ustaw, do czego był przygotowany przez studia w Bolonii, słynącej jako ośrodek prawa.⁴⁶ Potwierdza tę opinię A. Petrani: „Wreszcie tworem całkowicie samodzielnym i oryginalnym były statuty wileńskie biskupa Jana z Książąt Litewskich... Bp Jan dał znakomitą kodyfikację prawa diecezjalnego, a zarazem praktyczne kompendium tego prawa dla duchowieństwa parafialnego”.⁴⁷ Jako źródło do statutów służyły biskupowi Janowi uchwały Nankera z 1320 r., statuty gnieźnieńskie z 1512 r., łęczyckie z 1527, postanowienia Soboru Laterańskiego V (1512—1517) oraz dzieła św. Tomasza z Akwinu.

Treść synodu z 1528 r. została podzielona na 18 artykułów, poprzedzonych przedmową biskupa Jana. Jak pisze Sawicki: „...można ogólnie stwierdzić, że cały szereg artykułów ma niezaprzeczalnie wybitny koloryt lokalny, a normy prawne w nich zawarte oparte są na dokładnej znajomości stosunków faktycznych panujących w diecezji wileńskiej i starają się zaradzić rozlicznym bolączkom tej pod względem ustawodawstwa synodalnego dotąd tak zaniedbanej diecezji”.⁴⁸ Podkreślamy tu artykuły związane z naszą problematyką: *De Clericis Peregrinis* (art. 3),

⁴² J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, cz. 3, Wilno 1961 s. 21.

⁴³ Por. J. Sawicki, CP t. 2 s. 12—13.

⁴⁴ Tamże, s. 115—132. Datę synodu biskupa Jana określamy według roku wydania jego statutów, tj. na rok 1528.

⁴⁵ J. Fijałek, *Kościół Rzymsko-katolicki na Litwie*, dz. cyt., s. 259.

⁴⁶ J. Sawicki, CP t. 2 s. 20 przyp. 2.

⁴⁷ A. Petrani, *Kanonistyka*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, Lublin 1974 s. 393.

⁴⁸ J. Sawicki, CP t. 2 s. 11.

De vita et honestate Clericorum (art. 4), *De Clericis non residentibus* (art. 5), *De celebratione Missarum* (art. 9), *De Baptismo* (art. 10), *De custodia Eucharistiae* (art. 11).

Pierwszym po Soborze Trydenckim synodem, którego ustawy zachowały się do naszych czasów, był synod Jerzego Radziwiłła (1581—1591) z 12 II 1582 r. Został on zwołany przede wszystkim celem wprowadzenia w życie uchwał trydenckich. Biskup Radziwiłł opublikował uchwały synodu w formie listu pasterskiego wydrukowanego w 1582 r. List składa się z intytulacji wraz z pozdrowieniem, z obszernego wstępu, z 26 nienumerowanych artykułów oraz z zakończenia i daty. Ze słów biskupa wynika, że w liście daje wybór nie tylko postanowień synodu z 12 II 1582 r., ale i synodu swego poprzednika, biskupa Protasewicza z 1559 r. oraz synodów prowincjonalnych i Soboru Trydenckiego.⁴⁹ Wartość statutów synodu podkreśla fakt, że list biskupa Radziwiłła wszedł niemal w cołósci do *Pastoralnej Maciejowskiego* z roku 1601, gdzie „...luźne statuty radziwiłłowskie zostały (...) ujęte na wzór traktatu i logicznie powiązane ze sobą”⁵⁰

Treść listu pasterskiego Jerzego Radziwiłła, opublikowana przez J. Sawickiego,⁵¹ podkreśla konieczność rezydencji przy świątyni, dużo miejsca poświęca trosce o wyposażenie kościoła, ołtarza, przygotowaniu celebransa do Mszy, przechowywania Eucharystii. Biskup Radziwiłł zwraca uwagę na potrzebę gorliwego sprawowania sakramentów, zwłaszcza Eucharystii, pokuty i namaszczenia chorych, nakazuje korzystać z ksiąg liturgicznych reformy trydenckiej, prowadzić metryki chrztu i małżeństwa, troszczy się także o nowe powołania w diecezji i podaje spis grzechów zastrzeżonych.

List pasterski kardynała Bernarda Maciejowskiego, zwany *Pastoralną*, ogłoszony w 1601 r. dla diecezji krakowskiej, został polecony w 1607 r. całej prowincji gnieźnieńskiej i był rozpowszechniony w poszczególnych diecezjach po korekturze rzymskiej, dokonanej w następnym roku. Redaktorem *Pastoralnej* był ks. Łukasz Doktorek z Rzeszowa. Źródło *Pastoralnej*, oprócz listu kardynała Radziwiłła z 1582 r., stanowiły kanony reformistyczne Soboru Trydenckiego, potrydencie dekrety papieskie i polskie ustawodawstwo synodalne. Maciejowski zwrócił uwagę na administrowanie parafii, jak i na działalność duszpasterską, poświęcając dużo miejsca problemowi głoszenia słowa Bożego i administrowania poszczególnych sakramentów.⁵²

Pastoralna Maciejowskiego stanowiła źródło przy układaniu wileńskich statutów synodalnych; przez pewien czas służyła duchowieństwu wileńskiemu jako podręcznik pastoralny. Bardzo cenił *Pastoralną* biskup Aleksander Sapieha, z którego nakazu wydrukowano list Maciejowskiego (edycja jezuicka), po czym rozdano go księżom na zakończenie synodu w marcu 1669 r.⁵³ Ks. Kruczewski przedrukował

⁴⁹ Tamże, s. 34—35.

⁵⁰ A. Petrani, *Kanonistyka*, art. cyt., s. 394.

⁵¹ Tamże, s. 133—140.

⁵² Por. J. Fijałek, „*Pastoralna*” ks. Bernarda Maciejowskiego w redakcji z r. 1601 i korekturze rzymskiej z 1608 r. (Odbitka Zjazdu historyków polskich w Poznaniu 1925 r., Sekcja IV); M. Jabłoński, *Teoria duszpasterstwa...*, art. cyt., s. 336—338.

⁵³ *Acta Synodi Diaecesis Vilmensis. Praesidente... Alexandro in Maciejów Sapieha... Episcopo Vilmensi, Vilnae, anno Domini millesimo sexcentesimo sexagesimo nono... celebratae* k. A₁.

Pastoralną z edycji wileńskiej (1669), podkreślając, że przez dwa wieki była przewodnikiem dla duszpasterzy prowincji gnieźnieńskiej.⁵⁴

Za czasów biskupa wileńskiego Benedykta Woyny (1600—1615) odbyły się trzy lub cztery synody: 1602 r., 1606 lub 1607 (zdania są podzielone, mogły to być dwa synody, jeden poprzedzony wizytacją całej diecezji) i w 1611 r. przy udziale 300 plebanów diecezji wileńskiej. Uchwały wszystkich synodów zebrał biskup Woyna w systematyczną całość, którą ogłosił drukiem w Wilnie w 1613 r. Statuty synodalne biskupa B. Woyny opierają się przeważnie na dekretach Soboru Trydenckiego i *Pastoralnej* Maciejowskiego w drukowanym wydaniu z 1609 r. Trzeba podkreślić, że kodyfikacja synodyku z 1613 r. nosi charakter samodzielny.⁵⁵

Synodyk z 1613 r. podaje cały materiał ułożony w rozdziały nieliczbowane, z których każdy zaopatrzone jest w rubrykę. Między innymi są tu rozdziały poświęcone problematyce głoszenia słowa Bożego i sprawowaniu sakramentów, więc administrowaniu Eucharystii, aktualnemu problemowi Mszy w domach prywatnych, chrztowi, pokucie, małżeństwu, kapłaństwu, obchodzeniu świąt; poza tym podano rezerwy zastrzeżone biskupowi.

Biskup Abraham Woyna (1631—1649) odbył synod diecezjalny w roku wstąpienia na biskupstwo wileńskie, mianowicie w połowie października 1631 r., ale statuty wydał drukiem dopiero w dwa lata później. W ich skład weszła treść synodyku Benedykta Woyny z 1613 r. w całości, a także kilka artykułów zaznaczonych w tekście *Ex Novis*, które pochodzą z synodu Eustachego Wołowicza z 1623 r. i z synodu biskupa Abrahama.⁵⁶ Abraham Woyna dał więc swej diecezji zaraz na początku pasterzowania nową, zaktualizowaną kodyfikację prawa diecezjalnego w oparciu o poprzedni zbiór (1613), co świadczy, że problemy tam poruszone były nadal aktualne. Statutów innych synodów tego biskupa nie znamy.

Za rządów biskupa Aleksandra Sapiehy (1666—1671) odprawiono synod diecezjalny w katedrze św. Stanisława w Wilnie w dniach 11—13 III 1669 r. Z rozporządzenia biskupa cała diecezja została zwizytowana przez dziekanów w ich dekanatach. Dziekani mieli spisać po imieniu i nazwisku kapłanów, opisać stan każdej świątyni oraz urząd, obowiązki i tytuły, na podstawie których pracują tam duszpasterze. Celem wizytacji było dostarczenie materiału na zbliżający się synod.⁵⁷ Statuty synodu biskupa Sapiehy, wydane drukiem w tym samym jeszcze roku 1669, opierają się na *Pastoralnej* Maciejowskiego, zbiorze statutów A. Woyny z 1633 r. i statutach prowincjonalnych synodu warszawskiego z 1634 r.⁵⁸

Statuty z 1669 r. składają się z 33 obszernych, nieliczbowanych artykułów. Przede wszystkim polecają stosować się w duszpasterstwie do listu Maciejowskiego wydanego tegoż roku, zwracają uwagę na aktualny

⁵⁴ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912 s. 422. List pasterski Maciejowskiego był jeszcze aktualny w połowie XIX w. Biskup wileński Adam Stanisław Krasieński wykorzystał *Pastoralną* w opracowaniu podręcznika prawa dla duchowieństwa. A. S. Krasieński, *Prawo kanoniczne krótko zebrane*, Wilno 1861.

⁵⁵ Por. J. Sawicki, CP t. 2 s. 37—58. Od tego synodu korzystamy z tekstów oryginalnych, gdyż J. Sawicki umieścił w swoim opracowaniu pełny tekst dwóch tylko synodów wileńskich, mianowicie z roku 1528 i 1582.

⁵⁶ J. Sawicki, CP t. 2 s. 62—71.

⁵⁷ Por. W. Przystałowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, dz. cyt., t. 2 s. 21.

⁵⁸ J. Sawicki, CP t. 2 s. 77—82.

problem Mszy w domach prywatnych, na potrzebę dobrej organizacji społeczności wielkanocnej, należytego sprawowania sakramentu małżeństwa, Mszy za zmarłych kapłanów. Przedrukowują szereg dekretów Kongregacji Soboru z okresu pontyfikatu Urbana VIII i podają po raz pierwszy spis wszystkich kościołów diecezji z ich przynależnością dekanalną.

Jak zaznaczono uprzednio, w drugiej połowie XVII w. biskupi zaczęli wydawać więcej listów pasterskich. Zwykle opierali się na *Pastoralnej Maciejowskiego*, chociaż nie naśladowali jej niewolniczo.⁵⁹

Biskup Mikołaj Stefan Pac (1672—1684), były wojewoda żmudzki, wydał list pasterski dla duchowieństwa wileńskiego w 1682 r. Pisał go, mając przed sobą obraz duszpasterstwa diecezjalnego, dostarczony przez biskupa omocniczego Mikołaja Słupskiego, z odbytej przez niego wizytacji całej diecezji w latach 1674—1677.⁶⁰ List *Modus et Ordo boni regiminis in Dioecesim Vilnensem... anno 1682 die 13 Februarii (Vilnae)* został podzielony na 113 jasnych, zwięzłych i prostych w odbiorze artykułów, traktujących m.in. o szafarstwie sakramentów, o kulcie, głoszeniu słowa Bożego, obowiązkach duszpasterzy i ich życiu. Biskup polecił nabyć list wszystkim duszpasterzom i stosować w parafiach zawarte w nim wskazania.

Ostatni w XVII w. synod, którego statuty znamy, odbył się pod przewodnictwem biskupa Aleksandra Michała Kotowicza (1685—1686), między świętem św. Michała Archaniola (29 IX), a świętem Aniołów Stróżów, (2 X). Statuty synodalne wydane w 1685 r. mają swe źródło w synodzie z 1669 r., opierają się też na statutach prowincjonalnych synodu piotrkowskiego z 1621 r. i warszawskiego z 1634 r.⁶¹ Akta synodu z 1685 r. zostały podzielone na 41 artykułów o problematyce podobnej do poprzedniego synodu z 1669 r. Sporo miejsca poświęcono sprawom celebrowania Mszy św.

W 1700 r. diecezja wileńska otrzymała list pasterski *Epistola pastoralis* biskupa Konstantego Kazimierza Brzostowskiego (1687—1722). Biskup opiera się w nim na uchwałach Soboru Trydenckiego, różnych kongregacji rzymskich, cytuje ustawy synodalne św. Karola Boromeusza oraz traktaty A. Barbosy,⁶² P. Laymana⁶³ itp. Autorem listu jest sam biskup Brzostowski, dobrze przygotowany przez studia rzymskie, uwieńczone doktoratem teologii. Biograf rodziny Brzostowskich, ks. Paweł Ksawery Brzostowski, pisał o biskupie, że „po łacinie wyborynym stylem oraz zwięzłym myśli y słów ułożeniem pisał, jak to łącno poznać z Listu jego Pasterskiego do Dyecezyi Wileńskiej...”⁶⁴

List podzielono na 19 rozdziałów, traktujących o administrowaniu sakramentów; wiele miejsca poświęcają Mszy św., po raz pierwszy podają niedzielny i świąteczny porządek parafialnej służby Bożej, mówią o głoszeniu słowa Bożego, procesjach, świętowaniu świąt, o życiu i pracy duszpasterzy, zachęcając ich do gorliwości. List jest podobny w ukła-

⁵⁹ Por. M. Jabłoński, *Teoria duszpasterstwa...*, art. cyt., s. 338—339.

⁶⁰ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, dz. cyt., s. 48—49, 84.

⁶¹ J. Sawicki, CP t. 2 s. 86—92.

⁶² Zob. A. M. Stickler, *Barbosa Agostino* (+ 1649), LThK t. 1 kol. 1239—1241.

⁶³ Zob. J. Ch. Pilz, *Laymann Paul SJ* (+ 1635), LThK t. 6 kol. 843—844.

⁶⁴ P. K. Brzostowski, *Wiadomość genealogiczna o Domie Brzostowskich od weyścia z Polski do Litwy*, Wilno 1776 k. C₈. Por. K. Piwarski, *Brzostowski Konstanty Kazimierz (1644—1722)*, PSB t. 3 s. 50—63; S. Litak, *Brzostowski Konstanty Kazimierz*, EK t. 2 kol. 1136; T. Turkowski, *Brzostowski Paweł Ksawery (1739—1827)*, PSB t. 3 s. 55—56.

dzie treści i poruszanych zagadnieniach do *Pastoralnej Maciejowskiego*.⁶⁵

W tymże roku 1700 biskup Brzostowski wydał drukiem ciekawą pracę pt. *Zebranie z listów papieskich...*⁶⁶, w której podał przepisy regulujące życie zakonnic na terenie diecezji wileńskiej. Jak zaznacza w tytule, opiera się na wskazaniach Trydentu, bulli papieskich i uchwał synodalnych. Dużo miejsca poświęca sprawie praktyki spowiedzi i Komunii św. zakonnic. Dowiadujemy się tu także o praktyce bierzmowania.

Biskup Brzostowski odprawił w katedrze wileńskiej 3—5 II 1717 r. synod diecezjalny. Był to drugi z kolei synod tego biskupa, ale z pierwszego, z 5 X 1691 r., nie wydano żadnych statutów.⁶⁷ Jak pisze P. Brzostowski, synod w roku 1717 został zwołany „...dla utrzymania dobrego porządku y karności Kościelney, tudzież zapobieżenia bezprawiom y naprawy zepsutych obyczaiow...”⁶⁸ Biskup zarządził, aby plebani spoza Wilna przyjeżdżali na synod z wypełnionym kwestionariuszem, w którym mieli odpowiedzieć na pytania dotyczące duszpasterstwa w parafii, administrowania sakramentów, stanu duchowego wiernych. W czasie synodu, w przerwie między sesjami, plebani jeszcze raz odpowiadali z nakazu biskupa na wymienione pytania, co było skrzętnie notowane przez sekretarzy.⁶⁹ Dało to biskupowi ordynariuszowi obraz życia duchowego diecezji i ukazało problemy, którym synod miał zaradzić.

Statuty synodalne z 1717 r. dzielą się na 29 rozdziałów, w których biskup Brzostowski powołuje się przede wszystkim na list Pacy z 1682 r. i swój z 1710 r., nadając im moc prawną,⁷⁰ na synod wileński z 1669 r. i prowincjonalny warszawski z 1628 r. Rozdział II synodu traktuje o posłudze sakramentalnej.

Ostatni synod wileński w Polsce przedrozbiorowej odbył się w katedrze św. Stanisława w dniach 10—12 II 1744 r. za czasów biskupa Michała Zienkowicza (1730—1762). Zwyczajem poprzednich synodów poprzedziła wizytacja generalna całej diecezji, przeprowadzona częściowo osobiście przez ordynariusza, częściowo przez jego delegatów.⁷¹ Wyniki wizytacji, ukazujące stan duszpasterstwa w diecezji, dały materiał do obrad synodalnych.

Dekrety synodu z 1744 r., podzielone na 34 rozdziały, powołują się na Sobór Trydencki, uchwały polskich synodów prowincjonalnych, zawierają cytaty konstytucji papieskich, starając się dostosować prawo diecezjalne do prawodawstwa Kościoła powszechnego oraz prowincjonalnego.⁷² W aktach synodu spotykamy często odwołania do listu pasterskiego (1710) i synodu (1717) biskupa Brzostowskiego. Rozdziały poświęcone szafarstwu sakramentów odwołują się przede wszystkim do nauki Brzo-

⁶⁵ List Brzostowskiego przedrukował z małymi skrótami ks. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, dz. cyt., s. 423—455.

⁶⁶ K. K. Brzostowski, *Zebranie z listów papieskich, które bullas zowią, z Concilio, wyrokow, odpowiedzi i różnych praw kościelnych dla nauki panien... zakon(nych) 1710 wyd. a teraz kosztem i staraniem Pawła Xawerego Brzostowskiego... przedrukowane* (bez m. druku, po r. 1710).

⁶⁷ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy...*, cz. 3, dz. cyt., s. 263.

⁶⁸ P. K. Brzostowski, *Wiadomość genealogiczna...*, dz. cyt., k. C₇.

⁶⁹ *Decreta Sanctiones et universa acta Synodi Dioecesanæ ab... Constantino Casimiro Brzostowski... Episcopo Vilenſi... Anno Salutis MDCCXVII...*, Vilnae (1717) s. 4—6, 14—18.

⁷⁰ J. Sawicki, CP t. 2 s. 103, 112.

⁷¹ *Synodus Dioecésana Vilenſis ab... Michaele Joanne Zienkowicz... Episcopo Vilenſi in Ecclesia Cathedrali sua anno Dni MDCCXLIV...* Vilnae k. 3_v.

⁷² J. Sawicki, CP t. 2 s. 111.

stowskiego, co wskazuje, że problemy wtedy omawiane były nadal aktualne.

III. AKTA WIZYTACJI I RELACJE BISKUPÓW DO STOLICY APOSTOLSKIEJ

Właściwy system kontroli życia duchowieństwa i pracy duszpasterskiej w diecezji, na który położono wielki nacisk na Soborze Trydenckim, opierał się na wizytacjach kanonicznych. Przeprowadzano je w Polsce także przed Tridentinum, ale w XVI w. instytucja ta chyliła się ku upadkowi. Uchwały soborowe nałożyły obowiązek wizytowania na biskupów ordynariuszy. Wizytacje miały być przeprowadzane co roku, ale ze względu na wielkość diecezji pozwolono je odbywać co dwa lata. Biskup ordynariusz mógł zlecić przeprowadzenie wizytacji wikariuszowi generalnemu lub innemu delegatowi.⁷³

W Polsce biskupi najczęściej nie powierzali wizytacji wikariuszom generalnym, ale raczej wyznacznali do tego członków kapituł katedralnych lub archidiakonów. Wizytacje przeprowadzano w oparciu o opracowany uprzednio kwestionariusz, według którego spisywano protokół. W wyniku wizytacji wizytator zostawiał proboszczowi dekret reformacyjny, według którego duszpasterz miał pracować w swojej parafii do następnej wizytacji.⁷⁴ Wizytacje dostarczają sporo materiału liturgicznego, pozwalającego poznać, w jakim stopniu realizowano w parafiach ustawy synodalne i listy pasterskie.

W diecezji wileńskiej biskupi wizytowali osobiście lub przez swoich delegatów. Nie mamy dziś, niestety, dostępu do wszystkich protokołów wizytacyjnych. Jak wspomniano, większość synodów wileńskich, poczynając od 1528 r., zostało poprzedzonych zwizytowaniem całej diecezji. Ks. Kurczewski stwierdza, że brak jest wiadomości o wizytacjach z XV w. Natomiast w następnym stuleciu odbyła się wizytacja za czasów biskupa Jana z Książąt Litewskich w 1522 r., podczas której spisano dokumenty fundacyjne i inwentarze 102 kościołów, inne pominięto. Następną wizytacją całej diecezji za tegoż biskupa Jana poprzedziła obrady synodu z 1528 r. Najstarsze wizytacje z XVII w., znane ks. Kurczewskiemu, uwzględniające stan parafii, szkółek, szpitali, obyczajów duchowieństwa, miały miejsce za rządów biskupów: Abrahama Woyny (1631—1649), Jerzego Tyszkiewicza (1650—1656) i Aleksandra Sapiehy (1666—1671); ostatnia — objęła tylko kilka dekanatów.

Najcenniejsze są materiały wizytacji biskupa pomocniczego Mikołaja Słupskiego (1669—1693), dokonanej w całej diecezji w latach 1674—1677. Wizytacja odbyła się po zniszczeniach wojennych, jakie nawiedziły Litwę w latach 1655—1661. Biskup zwracał uwagę na stan budowy kościoła, sposób przechowywania Najśw. Sakramentu, olejów św., na chrzcielnicę, ołtarze i sprzęty kościelne, fundusze, archiwa, księgi metryk. Chwalił lub ganił kapłanów.⁷⁵ Ks. Kurczewski streścił w czasopiśmie *Litwa i Ruś* protokoły wizytacyjne biskupa Słupskiego i zanotował krótko najcie-

⁷³ *Conc. Trid.*, sess. XXIV, cap. 3, de reform.

⁷⁴ W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*. W: *Kościół w Polsce*, t. 2, Kraków 1969 s. 178—180.

⁷⁵ J. Kurczewski, *Stan kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskim 1655—1661*, *Litwa i Ruś* 1912 t. 1 z. 1 s. 119—124, z. 2 s. 162—169, t. 2 s. 59—63, t. 3 z. 1 s. 54—59, z. 3 s. 204—215, t. 4 z. 2 s. 106—111.

kawsze fakty związane z 323 kościołami diecezji wileńskiej, odwiedzo-
nymi przez wizytatora.

Wielką wartość ma też rękopis Biblioteki Czartoryskich w Krakowie (sygn. 1775). Zawiera on kopie protokołów wizytacyjnych poszczególnych parafii oraz inwentarze sporządzane przez proboszczów. Jest tam frag-
ment wizytacji z roku 1582 (parafia Mścibów) oraz wizytacje kilku pa-
rafii z lat 1668, 1669, 1686. Najwięcej protokołów wizytacyjnych (cho-
ciaż często niekompletnych) pochodzi z lat 1700—1717, mianowicie —
152 kościołów z 21 dekanatów, co daje dość dokładny obraz duszpaster-
stwa w diecezji wileńskiej.⁷⁶

Były to wizytacje nakazane *ex speciali mandato* ordynariusza wileń-
skiego, przeprowadzane przez poszczególnych dziekanów oraz zwyczajne
wizytacje dziekańskie. Protokoły spisywano według jednego wzoru;
zwłaszcza pochodzące z lat 1700—1717 są bardzo bogate w treść: znaj-
dujemy w nich dokładne opisy wystroju wnętrza świątyni, stanu i ilości
kościelnych utensyliów. Każda wizytacja opisuje tabernakulum, chrzciel-
nicę, porusza sprawę przechowywania olejów św. Dowiadujemy się także
o zawartości bibliotek niektórych kościołów i o księgach metrykalnych.
Proboszczowie opisują stan moralny parafii, podają także dane osobiste
dotyczące ich święcen, jurysdykcji, nominacji na beneficjum. Szczegól-
nie przydatne są dekrety reformacyjne pozostawiane w parafiach przez
wizytatorów, nakazujące realizować zawarte w nich uwagi dotyczące
pracy duszpasterskiej. W omawianym rękopisie znajduje się też kilka
kwestionariuszy wypełnionych przez plebanów na synod diecezjalny w
1717 r., które również obrazują ich duszpasterstwo.

Podczas kwerendy w archiwach parafialnych i w archiwum diecezjal-
nym w Łomży natrafiono na protokoły wizytacji kilku parafii dokon-
anych z czasów biskupów wileńskich: Karola Piotra Panczerzyńskiego
(1724—1730), Michała Zienkowicza (1730—1762) i Ignacego Jakuba Mas-
salskiego (1762—1794). Biskup Massalski już w pierwszym roku swego
pasterzowania wizytował osobiście parafie; zachowały się niektóre proto-
koły tych wizytacji. Wspomniane wyżej wizytacje nie przynoszą czegoś
nowego, są podobne do przeprowadzonych w latach 1700—1717. Kilka
wizytacji jest cennych o tyle, że podają porządek niedzielnej i świątecz-
nej służby Bożej w wiejskim kościele parafialnym.

Wspomniany już historyk wileński ks. Kurczewski podał obszerny
Wyciąg z wizyty biskupa Zienkowicza, przeprowadzonej 13 V 1743 r.
w katedrze w Wilnie.⁷⁷ Biskup zwizytował dokładnie całą katedrę i pra-
cujące przy niej duchowieństwo, zostawił także dekret reformacyjny.
Wizytacja pozwala poznać pracę duszpasterką w katedrze wileńskiej
w połowie XVIII w.

Pomocnymi dla omawianego tematu okazały się też dwa inne rękopisy
z Biblioteki Czartoryskich: pierwszy (sygn. 1827) — zawierający akta
wizytacyjne klasztoru pijarskiego w Wilnie z lat 1804, 1817 i 1819; drugi
— (sygn. 1837) — z protokołami wizytacji kościoła pijarskiego w Łuż-
kach z lat 1796—1823. Szczególnie cenna jest wizytacja z 1796 r., po-
nieważ poświęcono tam duża miejsca sprawowaniu służby Bożej u pija-

⁷⁶ Tytuł rękopisu (sygn. 1775): *Acta visitationis decanatus augustoviensis ex speciali mandato Constantini Brzostowski, episcopi Vilnensis anno 1710 collocata — usque ad annum 1717* (dołączone akta wcześniejsze), podany w spisie rękopisów Biblioteki Czartoryskich jest nieadekwatny do zawartości.

⁷⁷ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy...* dz. cyt., cz. 2 s. 197—204.

rów, co w pewnej mierze daje obraz ich pracy duszpasterskiej w całej diecezji wileńskiej.

Z wizytacjami łączą się tematycznie relacje o stanie diecezji, wysyłane lub składane osobiście przez ordynariuszy z racji wizyty *ad limina Apostolorum*. Obowiązek nawiedzania Stolicy Apostolskiej unormował papież Sykstus V w bulli *Romanus Pontifex* z 1585 r.⁷⁸ Od tego czasu biskupi polscy, w tym i wileńscy, zobowiązani zostali odwiedzać co cztery lata Stolicę Apostolską i składać sprawozdanie o stanie swoich diecezji. Z różnych jednak powodów termin ten nie był często przestrzegany. Biskupi, nie mogący udać się do Rzymu, wysyłali pisemne sprawozdania.

Teksty zachowanych relacji biskupów wileńskich i żmudzkich oraz powieści na nie Kongregacji Soboru opublikowała w Rzymie, w roku 1971, Litewska Katolicka Akademia Nauk. Dzieło *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae, 1: Dioecesis Vilnensis et Samogitiae*, opracowane przez sześciu uczonych litewskich pod redakcją ks. P. Rabiakauskasa SJ, spotkało się z pozytywnym przyjęciem w Polsce.⁷⁹

W omawianej publikacji zamieszczono 16 relacji z terenu diecezji wileńskiej z lat 1604—1767, stanowiących bogaty materiał do poznania dziejów diecezji w XVII i XVIII stuleciu.⁸⁰ W relacjach znajdują się też interesujące wiadomości dotyczące głoszenia słowa Bożego oraz porządku nabożeństw w katedrze i kościołach parafialnych.

IV. AKTA KAPITUŁY

Kapituła katedralna była najważniejszą obok biskupa ordynariusza instytucją diecezjalną. Jako ciało kolegialne złożone z kanoników i prałatów miała służyć biskupowi radą, a także w pewnym stopniu kontrolować jego rządy w diecezji. Szczególne pole działalności kapituły stanowiła katedra, której była gospodarzem.⁸¹

Kapituła wileńska została powołana na prośbę Jagielly i królowej Jadwigi⁸² przez papieża Urbana VI w bulli *Romanus Pontifex* z dnia 12 III 1388 r., wzaz z erekcją diecezji, katedry i ustanowienie n Woiciecha Jastrzebca pierwszym biskupem wileńskim. Na wykonawcę bulli wyznaczył papież biskupa poznańskiego Dobrogosta.⁸³ W drugiej połowie 1388 r. bis up Dobrogost przybył do Wilna, aby wykonać postanowienie bulli Urbana VI; wtedy to z rozporządzenia papieża i za zgodą króla powołał do istnienia kapitułę.⁸⁴

⁷⁸ T. Długosz, *Biskupia visitatio liminum*, CT 14 (1933) f. 1—2 s. 175.

⁷⁹ J. Tazbir, *Kwartalnik Historyczny* 79 (1972) s. 958—959; M. Kosman, *Zapiski Historyczne* 38 (1973) z. 4 s. 153—155; T. Kraheil, *Studia Theologica Varsoviensia*, 12 (1974) nr 2 s. 282—284.

⁸⁰ O relacjach jako źródle historycznym zob. T. Długosz, *Wartość relacji rzymskich biskupów polskich*, Sprawozdanie z czyn. wyd. TN KUL 12 (1961) s. 89—92.

⁸¹ O roli kapituł diecezjalnych w Polsce wieku XVI—XVIII zob. W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, art. cyt., s. 144—156.

⁸² *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1 z. 1, Kraków 1932 s. 15 nr 7 (po 22 marca 1387 r.).

⁸³ Tamże, s. 20—22 nr 10. Por. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich* (1968—1939), ABMK 19 (1969) s. 293.

⁸⁴ *Kodeks dyplomatyczny katedry...*, dz. cyt., s. 26 nr 13: *...creamus novas dignitates et canonicatus, videlicet unam praeposituram... et decanatum... et decem canonicos per episcopum, qui pro tempore fuerit instituendos*. Powyższy doku-

Dzieje katedralnej kapituły wileńskiej nie zostały do tej pory opracowane. O działalności kapituły możemy dowiedzieć się przede wszystkim z jej akt. Wielką zasługę ma w tym względzie ks. Kurczewski, który podał w streszczeniu akta kapituły od 1500 r. do końca XIX w.⁸⁵ Jako członek kapituły, a także jako wytrawny historyk diecezji, wykonał swoje dzieło solidnie, podając najważniejsze sprawy związane z działalnością kapituły wileńskiej.

Oprócz ks. Kurczewskiego akta kapitulne streścił i przetłumaczył z łaciny na polski kanonik senior wileński, ks. dr Mamert z Fulsztyna Herbert, ofiarowując rękopis kapitule „w hołdzie wdzięczności” 28 III 1843 r. Obecnie rękopis jest w posiadaniu Biblioteki Czartoryskich (sygn. 3516) i zawiera akta kapitulne od 1501 do 1600 r. Herbert, w przeciwieństwie do ks. Kurczewskiego, opracował szerzej dzieje kapituły, podając więcej szczegółów poszczególnych wydarzeń, co jest istotne, gdyż niewiele mamy wiadomości, dotyczących życia liturgicznego diecezji w wieku XVI.

Akta kapituły pozwalają poznać dzieje służby Bożej w katedrze wileńskiej, więc troskę kapituły o *laus perennis*, o porządek tej służby, o poprawne celebrowanie Mszy św., procesje, głoszenie słowa Bożego, sprawowanie chrztu i sakramentu pokuty.

V. KSIĘGI PARAFIALNE

Mówiąc o księgach parafialnych mamy przede wszystkim na uwadze księgi metryk chrztów, małżeństw i pogrzebów. Sobór Trydencki nakazał ich prowadzenie (chrztów i małżeństw), o obowiązku tym przypominały uchwały potrydenckich synodów diecezjalnych. Wizytatorzy skwapliwie sprawdzali księgi metryczne, chwalać plebanów za dobre ich prowadzenie lub upominając za niedbałość.

W kwerendzie po archiwach parafialnych natrafiono na księgi z wieku XVII i XVIII. Najstarsza księga chrztów pochodzi z 1605 r. i znajduje się w archiwum parafii Krynki; inne, tak chrzcielne, jak małżeńskie, są późniejsze. Dostępne dziś księgi zgonów pochodzą z pierwszej połowy XVIII w.

Księgi chrztów zawierają dane dotyczące szafarza, imienia nadawanego na chrzcie, ilości chrzestnych, ich pochodzenia społecznego oraz czasu i miejsca udzielania sakramentów. Metryki zgonów pozwalają poznać śmiertelność w danej parafii, przyczynę śmierci oraz praktykę tzw. ostatnich sakramentów: pokuty, wiatyku, namaszczenia chorych.

Do akt parafialnych można jeszcze zaliczyć dokumenty fundacyjne kościoła i całego beneficjum. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie posiada rękopis (sygn. 1777) pt.: *Privilegia seu fundationes ecclesiarum dioecesis Vilnensis* zawierający kopie dokumentów fundacyjnych, nadanych poszczególnym kościołom parafialnym lub altariom od wieku XV aż do pierwszej połowy XVII stulecia. Interesujące są w rękopisie zobowiązania duchownych wypływające z otrzymanej fundacji, czyli tzw. Msze św. fundacyjne. Z rękopisu można poznać, jakie były rodzaje tych Mszy, za kogo i w jakie dni należało je celebrować. Rękopis posiada też kilka inwentarzy parafialnych kościołów, przydatnych przy opracowaniu liturgii sakramentów.

ment w oryginale znajdował się w pierwszej połowie XIX w. w archiwum kapituły wileńskiej).

⁸⁵ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy...* dz. cyt., cz. 3 (cały tom).

VI. ŹRÓDŁA ZAKONNE

Na terenie diecezji wileńskiej działało wiele zakonów męskich i żeńskich, z których najliczniejszymi były w połowie XVIII w. zakony dominikanów i jezuitów, a także bernardynów, franciszkanów konwentalnych i misjonarzy św. Wincentego a Paulo.

Szczególnie zasłużyli się dla diecezji jezuita, którzy prowadzili Akademię Wileńską, Alumnat Papieski, Seminarium Diecezjalne oraz szereg szkół średnich przy swoich kolegiach. Zakonnicy, oprócz pracy naukowej i dydaktycznej, prowadzili działalność duszpasterską, szczególnie na miastach ludowych. Jezuita wysyłali do Rzymu co roku sprawozdania, między innymi z pracy duszpasterskiej. Zachowane roczne sprawozdania, drukowane — *Litterae annuae* (od II poł. XVI w.) i rękopiśmienne — *Litterae* oraz *Fructus Missionum* (fotokopie w Archiwum OO. Jezuitów w Krakowie), dają bogaty materiał dotyczący duszpasterstwa jezuitów, zwłaszcza administrowania sakramentów.

W 1604 r. uchwalono w Poznaniu zbiór praw i zwyczajów, tzw. *Consuetudines*, dla zakonu jezuitów w Polsce. Po podziale na dwie prowincje jezuitów (1605 r.): polską i litewską, posiadały one własne *Consuetudines*, różniące się tylko kartą tytułową. Jezuita J. Brząkański opublikował w 1913 r. *Consuetudines* litewskiej prowincji, które dostarczają sporo materiału obrazującego liturgię Mszy św. w kościołach jezuitów, problem częstej Komunii św., sakramentu pokuty, kultu Najśw. Sakramentu. Bardzo cenny okazał się opis organizowania czterdziestogodzinnego nabożeństwa, wprowadzonego przez jezuitów do diecezji wileńskiej.⁸⁶

Archiwum dominikańskie w Krakowie posiada rękopis kroniki pińskiego konwentu dominikanów: *Diarium Rerum Memorabilium Conventus Formalis Pinscensis sub titulo S. Patris Dominici de Suriano Provinciae S. Hyacinthi in Rusia Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum 1666—1762*, w którym znajduje się dokładny opis misji dominikańskiej, przeprowadzonej w dniach 14 II — 25 III 1762 r., pod przewodnictwem sławnego misjonarza z litewskiej prowincji — Wawrzyńca Owłóczymskiego (+ 1763). Opis ten jest świadectwem praktyki sakramentu pokuty i Komunii św. wiernych nie tylko w Pińsku, ale również podczas innych licznych misji dominikańskich.

Księża misjonarze św. Wincentego a Paulo w Krakowie posiadają księgi misyjne swego zgromadzenia, m.in. rękopis *Liber Missionum in Domo Vilmensi 1686—1783* (sygn. R-IV-26). Misjonarze udawali się z Wilna na liczne misje, w czasie których głosili słowo Boże, administrowali sakramenty św., przede wszystkim pokuty i Eucharystii. *Liber Missionum...* zawiera ważny dla naszej problematyki opis wizytowania w roku 1691 dekanatu nowogródzkiego przez biskupa ordynariusza Konstantego Brzostowskiego. Wizytacja była połączona z udzielaniem bierzmowania. Powyższa relacja stanowi cenne źródło do poznania sposobu przygotowania i udzielania sakramentu bierzmowania na terenie diecezji w drugiej połowie XVII w.

⁸⁶ *Consuetudines Communes Provinciae Litvanae Soc. Iesu quibus accedunt Consuetudines Particulares Domus Professae Varsaviensis*, Nasze Wiadomości, t. 4 (1913). Jest to specjalny dodatek do czasopisma, liczący 63 strony.

Dostępne dziś rękopiśmienne *Acta conventus...* franciszkanów konwentualnych z Grodna, Oszmiany i Swisłoczy z XVIII w. (Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie) ukazują pracę duszpasterską zakonu w diecezji wileńskiej.

VII. KATECHIZMY, KAZANIA, MODLITEWNIKI, AKTA CECHOWE, PAMIĘTNIKI

Ostatnią grupą źródeł przydatnych do opracowania historii sakramentów są katechizmy, kazania, modlitewniki, akta cechowe i pamiętniki.

1. Katechizmy

Sobór Trydencki zobowiązał proboszczów, by w każdej parafii w niedziele i święta odbywała się katechizacja dzieci.⁸⁷ Ponadto ojcowie soborowi zlecili Karolowi Boromeuszowi dopilnowanie sprawy opracowania katechizmu, który po rewizji specjalnie powołanej komisji wydano w Rzymie w 1566 r. pt. *Catechismus ex decreto concilii Tridentini ad parochos Pii V iussu editus*. Katechizm, zwany rzymskim, został pomysłany i ułożony w celu obrony prawd wiary zagrożonych przez reformację. Dzieli się na trzy części: wiara, sakramenty, przykazania — połączone z nauką o modlitwie.⁸⁸

W dwa lata po wydaniu rzymskim, w 1568 r., ukazał się w Krakowie *Katechizm dla proboszczów*, przetłumaczony na polski przez ks. Walentego Kuczborskiego, archidiacona pomorskiego, kapłana diecezji wrocławskiej.⁸⁹ Biskupi polscy, zebrani na synodzie piotrkowskim w 1577 r., przyjęli do realizacji uchwały Soboru Trydenckiego i polecieli stosować w katechizacji rzymski *Katechizm dla proboszczów*.⁹⁰

Oprócz niego powstawały inne katechizmy, których autorami byli jezuici. Jakub Ledesma (+ 1575) napisał katechizm przeznaczony dla dzieci (przed 1572 r.).⁹¹ Piotr Kanizjusz jest autorem trzech katechizmów: dla młodzieży studenckiej — *Summa doctrinae christianae* (1555), dla dzieci — *Catechismus minimus* (1556) oraz dla uczniów szkół gimnazjalnych (*Mittelschüler*) — *Parvus catechismus*.⁹² Trzecim sławnym autorem katechizmów był Robert Bellarmin, który opracował w 1597 r.

⁸⁷ *Conc. Trid.*, sess. XXIV, cap. 4, de verbi Dei praedicatione.

⁸⁸ Por. J. Dajczak, *Katechetyka*, Warszawa 1956 s. 291—294; R. Niparko, *Katecheza dorosłych w świetle nauki Soboru Watykańskiego II i współczesnej literatury katechetycznej*, Lublin 1977 (mps BKUL) s. 34—35. Na temat dzieł katechizmu zob. S. Chodyński, *Katechizm*, EKOść t. 10 s. 209—228; J. Hofiger, *Katechismus*, LThK t. 6 kol. 45—50.

⁸⁹ W. Kuczborski, *Katechizm rzymski według uchwały ś. Soboru Trydenckiego dla plebanów ułożony z rozkazu najprzód Piusa V potem Klemensa XIII po łacinie wydany na polski język w lat cztery po Soborze przez... przetłómaczony...*, t. 1—3, Jasło 1866. Por. J. Tazbir, *Kuczborski Walenty h. Ogończyk (1525—1572)*, PSB t. 16 s. 73—74; *Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*, t. 2, Warszawa 1964 s. 429—430; H. S. Wyczawski, *Kuczborski Walenty*. W: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, Warszawa 1982 s. 462—463.

⁹⁰ I. Subera, dz. cyt., s. 138; J. Stanisław, *Katecheza w polskim ustawodawstwie synodalnym okresu międzywojennego*, Lublin 1968 (mps BKUL) s. 5.

⁹¹ H. Rahner, *Ledesma Diego SJ (+ 1575)*, LThK t. 6 kol. 873; M. Bednarz, *Jezuici a religijność polska (1564—1964)*, NP 20 (1964) s. 162.

⁹² B. Schneider, *Canisius Petrus SJ (+ 1597)*, LThK t. 2 kol. 915—917.

mały katechizm *Dottrina cristiana breve*, w następnym zaś roku — duży katechizm *Dichiarazione piu copiosa della dottrina cristiana*.⁹³

Wymienione katechizmy bardzo szybko doczekały się tłumaczeń i wydań w Polsce. Już w 1570 r. ukazał się w Krakowie polski przekład katechizmu Kanizjusza w tłumaczeniu Jakuba Wujka pt. *Maluczki katechyzm Kościoła Powszechnego*.⁹⁴ Ks. Wujek przetłumaczył też katechizm Ledesmy *Nauka chrześcijańska albo Katechizmik dla dziatki*, wydany w Krakowie w 1572 r.⁹⁵ Katechizm Ledesmy przetłumaczył na język litewski i żmudzki (wydanie w Wilnie w 1585 r.) kanonik żmudzki Mikołaj Dauksza. Powodzenie katechizmu musiało być duże, skoro został ponownie wydany w Wilnie w 1605 r.⁹⁶

Biskup łucki, Marcin Szyszkowski, przetłumaczył z włoskiego na łacinę katechizm Bellarmina (z 1598 r.) i wydał go dwukrotnie drukiem w 1605 i 1606 r. Szyszkowski przetłumaczył też katechizm Bellarmina na język polski, ale nie znamy dziś tytułu i daty wydania tego przekładu. Musiało to nastąpić przed 1607 r., gdyż na synodzie w tym roku biskup Szyszkowski nakazał korzystać proboszczom z łacińskiego i polskiego wydania Bellarmina, które uprzednio otrzymali.⁹⁷ Znany obecnie polski przekład katechizmu Bellarmina pt. *Summaryusz nauki chrześcijańskiej* ukazał się w Krakowie w 1608 r.⁹⁸

Katechizmy stanowiły jedno z ważniejszych źródeł w religijnym nauczaniu dzieci, młodzieży i dorosłych, dlatego też B. Woyna, jako pierwszy z biskupów wileńskich, polecał księżom w 1613 r. katechizmy: Kanizjusza, litewskie wydanie Ledesmy, polskie tłumaczenie Bellarmina⁹⁹ i nakazywał na synodzie prowincjonalnym w 1577 r. *Katechizm rzymski dla proboszczów*.¹⁰⁰

Interesując się wileńskimi wydaniem potrydenckich katechizmów, będących świadectwem nauczania wiernych o sakramentach, dotarliśmy do XVIII-wiecznych wydań. Jezuita wileński Jan Poszakowski przetłumaczył z łacińskiego tekstu biskupa Szyszkowskiego (1606) *Katechizm rzymski... przeznaczony... dla zrozumienia wszystkich, osobliwie katolickiej młodzi*. Była to skrócona forma katechizmu R. Bellarmina.¹⁰¹ Ciekawą formę nauk katechizmowych stanowią opracowane przez jezuitę wileńskiego Marcina Kurzenieckiego *Rozmowy Kapelana albo teologia nadwornego z oyczystym panem chrześciańskim służące*.¹⁰² W

⁹³ S. Tromp, *Bellarmin Robert Franz Romulus* (+ 1621), LThK t. 2 kol. 160—162.

⁹⁴ Nie drukowano w Polsce dużego katechizmu *Summa doctrinae christianae*. Mały katechizm doczekał się u nas ponad 40 wydań (polskie, łacińskie, polsko-łacińskie, niemieckie i francuskie). Por. M. Bednarz, *Jezuici...* art. cyt., s. 162. Polskie i łacińskie wydania katechizmu ukazały się w Wilnie w latach 1713, 1758, 1772 i 1786. S. Chodyński, *Katechizm*, art. cyt., s. 219.

⁹⁵ M. Bednarz, *Jezuici...*, art. cyt., s. 162—163, 187.

⁹⁶ Cz. Falkowski, *Dauksza (Daugsza) Mikołaj* (+ 1613), PSB t. 4 s. 455—456; M. Bednarz, *Jezuici...*, art. cyt., s. 163.

⁹⁷ M. Bednarz, *Jezuici...*, art. cyt., s. 163; J. Sawicki, CP t. 3 (synody łuckie) s. 23.

⁹⁸ Estr t. 12 s. 447; M. Bednarz, *Jezuici...*, art. cyt., s. 163.

⁹⁹ W roku 1655 wydano po łacinie katechizm Bellarmina pt. *Doctrinae christianae explicatio*. Por. S. Chodyński, *Katechizm*, art. cyt., s. 219; M. Bednarz, *Jezuici...*, art. cyt., s. 163.

¹⁰⁰ *Constitutiones Synodorum Dioecesis Vilnensis per... Benedictum Woyna... Episcopum Vilnensem... in sua Metropoli celebratae*. Vilnae 1613 k. A_{1v}.

¹⁰¹ Wilno 1752; S. Chodyński, *Katechizm*, art. cyt., s. 219.

¹⁰² Wilno 1752. Tegoż roku ks. Kurzeniecki, wydał kazania dla unitów: *Nauki z Ewangelii na Niedziele y Święta Kościoła Greckiego w Unii z Kościołem*

Wilnie wydawano także tłumaczenia katechizmów obcych autorów, np. z włoskiego Ks. Józefa Fierarda SJ¹⁰³ i z francuskiego ks. Flexie i de Reval.¹⁰⁴

Wielką zasługę w popularyzacji nauk katechizmowych ma kapłan wileński, proboszcz z Korcożyszek, Józef Legowicz. Duże znaczenie miało jego opracowanie katechizmu z 1776 r. „...dla wieśniaków y prostaczków”,¹⁰⁵ w którym podał sposób przeprowadzania niedzielnego katechizmu w kościele (pytania i odpowiedzi), pieśń katechizmową *Troyca Bóg Oyciec...*, tzw. śpiewany Dekalog¹⁰⁶ oraz, co najważniejsze, polską pieśń mszalną w diecezji wileńskiej, obejmującą śpiewy na introit, Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus i Agnus Dei. Pieśń zaczyna się od słów: *Zacznijcie usta nasze chwalić Pana swego*.¹⁰⁷ Zapotrzebowanie na książkę Legowicza było duże, dlatego w 1793 r. wyszło nowe wydanie, polecane przez administratora diecezji wileńskiej, biskupa Piotra Toczyłowskiego, wszystkim duchownym, szczególnie plebanom i wikariuszom.¹⁰⁸ W 1779 r. ks. Legowicz wydał dla swoich parafian dziełko *Powinności gospodarzow...*¹⁰⁹, w którym pouczył lud o obowiązkach wobec Boga (modlitwa codzienna, uczestnictwo w niedzielnej Mszy) oraz podał praktyczne wskazówki dotyczące prowadzenia gospodarstwa, higieny osobistej, ochrony przed chorobami. W trzy lata później diecezja otrzymała następną samodzielną pracę Legowicza poświęconą sakramentom św.¹¹⁰ Autor korzystał w niej obficie z rzymskiego *Katechizmu*, z *Rituale romanum* oraz z dekretów Tridentinum. Wartość pracy polega przede wszystkim na tym, że jest ona owocem długoletnich nauk katechizmowych głoszonych przez ks. Legowicza w jego parafii.

Podane przykłady wileńskich wydań katechizmowych dobrze świad-

Rzymskim zostającego do pojęcia prostszego ludu ułożone... z przydatkiem *Katechizmu mniejszego y większego*, Wilno 1752.

¹⁰³ *Zebranie nauk chrześcijańskich wydane włoskim językiem przez... a na polskie przełożone przez X. Dawida Pilchowskiego ex-jezuitę*, Wilno 1776.

¹⁰⁴ *Katechizm Filozoficzny czyli zbiór dowodów służących na obronę wiary chrześcijańskiej przeciwko nieprzyjaciółom jey...* t. 1—2, Wilno 1784. Autor używa pseudonimu, prawdziwe nazwisko brzmi: F. de Feller. Por. J. Grisar, *Feller de Francois — Xavier SJ (+ 1802)*, LThK t. 4 kol. 73.

¹⁰⁵ *Katechizm dla ludzi życia wiejskiego z przydatkiem niektórych pieśni pobożnych przez jednego kapłana diecezji wileńskiej zebrany y do druku podany*, Wilno 1776.

¹⁰⁶ *Śpiewany Dekalog* był już znany w średniowieczu. Por. W. Wydra, *Polskie dekalogi średniowieczne*, Warszawa 1973.

¹⁰⁷ Najstarsza znana polska pieśń mszalna *Kirie Oycze Łaskawy* została wydrukowana w Toruniu w 1696 r. i pochodzi z połowy XVII w. Por. B. Bielawska, *Polska pieśń mszalna do 1914 r.* W: *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 3, Lublin 1980 s. 134—137.

¹⁰⁸ *Directorium horarum... in annum Domini MDCCXCIV...* Vilnae (1793) k. E₉.

¹⁰⁹ *Powinności gospodarzow wiejskich w krótkości zebrane przez... Plebana Korcożyskiego y dla wygody swoich parafian do druku podane*, Wilno 1779.

¹¹⁰ *O obrządkach siedmiu nowego prawa Sakramentów z Świętego Koncilium Trydenskiego, z Rytuału y Katechizmu Rzymskiego zbiór krótki dla powszechnego prawowiernych użytku do druku podany*, Wilno 1782. W 1784 r. ks. Legowicz wydał *Zbiór krótki o obrządkach Mszy św. ofiary z dzieła Benedykta XIV papieża, De sacrificio missae zebrany przez...*, Wilno 1784, (2 wyd., Wilno 1810). Za dzieło to kapituła wileńska wynagrodziła ks. dr. Józefa Legowicza 1 października 1784 r. „W celu zachęcenia innych do pracy użytecznej, kapituła daje 300 złp., na kosztą druku książki pt. *de Sacrificio Missae*, tłumaczonej przez proboszcza Korcożyskiego ks. Legowicza”. J. Kurczewski, *Kościół zamkowy...*, dz. cyt., cz. 3 s. 380. Wykaz wszystkich dziś znanych prac ks. Legowicza zob. B. Kumor, *Legowicz Józef (+ 1811)*. W: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, Warszawa 1982 s. 502.

czą o władzach kościelnych troszczących się o dostarczenie koniecznych pomocy duchowieństwu.

2. Kazania

Głoszenie słowa Bożego uważano w Kościele zawsze za jedno z głównych zadań, szczególnie w okresach zagrożenia wiary. Tak też rozumiano to w czasie reformy trydenckiej. Synod prowincjonalny z 1607 r., odprawiony pod przewodnictwem kardynała Maciejowskiego, podkreślił, że nauczanie i szerzenie religii katolickiej jest szczególnym zadaniem biskupów i kapłanów, dlatego też duszpasterze mają obowiązek głosić powierzonym sobie wiernym słowo Boże. Przedmiotem nauczania mają być prawdy wiary konieczne do zbawienia, wady, których należy unikać oraz cnoty, do których trzeba dążyć. Jedna część kazania powinna być poświęcona objaśnieniu Ewangelii mszalnej, druga — prawdom wiary zawartym w *Katechizmie rzymskim*.¹¹¹

Kazania głoszone po Soborze Trydenckim, szczególnie w okresie baroku, nie miały często wiele wspólnego z liturgią, stanowiąc właściwie samodzielną całość; nieraz były długie, formalistyczne i panegiryczne.¹¹² Mimo to są one ważnym źródłem ukazującym pewien obraz życia duchowego danego okresu, sposób nauczania wiernych oraz praktykę sakramentalną.

W opracowaniu korzystamy z kazań drukowanych, z konieczności w wyborze, gdyż wykorzystanie całej literatury kaznodziejskiej znacznie poszerzyłoby zakres pracy określony w tytule. Przede wszystkim są to kazania drukowane na terenie diecezji, mające imprimatur biskupów wileńskich, tak autorów związanych z diecezją przez swoją pracę, jak też i zagranicznych (tłumaczenia). Daje to pewność, że kazania mogły być wykorzystane przez wileńskich duszpasterzy. Przy niektórych kazaniach zanotowano, że głoszone je w kościołach diecezji wileńskiej. Kwerenda objęła około 1480 kazań 80 kaznodziejów, poczynając od lat osiemdziesiątych XVI w.; oczywiście, najwięcej kazań zachowało się z XVIII stulecia. Jeśli chodzi o rodzaj kazań, były to nauki polemiczne (zwłaszcza o Eucharystii), katechizmowe, przygodne, pasyjne, głoszone w niedziele i święta, z okazji szczególnych uroczystości kościelnych i państwowych.

Należało też zwrócić uwagę na kazania głoszone z okazji pogrzebów. Kazania te, choć różnie dziś oceniane ze względu na treść, osobę zmarłego, kontekst wygłoszenia,¹¹³ mają dużą wartość, gdyż dostarczają wia-

¹¹¹ I. Subera, dz. cyt., s. 147. Także synody wileńskie i listy pasterskie wzywały do gorliwego głoszenia słowa Bożego. Synod z 1528 i 1582 r. J. Sawicki, CP t. 2 s. 121—122, 131, 135—136; *Constitutiones Synodorum Dioecesis Vilmensis per... Benedictum Woyna... Episcopum Vilmensem... in sua Metropoli celebratae*, Vilnae 1613 k. A-A₃; *Constitutiones Synodorum Dioecesis Vilmensis... celebratum iussu... Abrahami Woyna... Episcopi Vilmensis*, Vilnae 1633 k. A-A₃; K. K. Brzostowski, *Epistola pastoralis*, Vilnae... 1710 s. 32—35; *Decreta Sanctiones et universa acta Synodi Dioecesis ab... Constantino Casimiro Brzostowski... Episcopo Vilmensi... Anno Salutis MDCCXVII...*, Vilnae (1717) s. 63—67; *Synodus Dioecesis Vilmensis... ab... Michaele Joanne Zienkowicz... Episcopo Vilmensi in Ecclesia Cathedrali sua anno Dni MDCCXLIV...* Vilnae s. 2.

¹¹² W. Schenk, *Udział ludu w ofierze Mszy świętej. Zarys historyczny*, Lublin 1960 s. 32. Charakterystykę polskiego kaznodziejstwa podaje M. Brzostowski, *Teoria kaznodziejstwa (wiek XVI—XVIII)*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2 cz. 1, Lublin 1975 s. 363—424.

¹¹³ Por. M. Kosman, *Litewskie kazania pogrzebowe z pierwszej połowy XVII wieku*, *Odrodzenie i Reformacja* 17 (1972) s. 87—114.

domości o praktyce spowiedzi i Komunii, uczestnictwie we Mszy i o sakramencie chorych.

3. Modlitewniki

Modlitewniki odzwierciedlają pobożność wiernych, ponieważ zawierają zestaw modlitw przeznaczonych dla świeckich.¹¹⁴ O polskich modlitewnikach wieku XV i XVI pisał T. Borcz.¹¹⁵ Interesujących nas modlitewników z terenu diecezji wileńskiej zachowało się, niestety, niewiele.

W 1588 r. wydano w Wilnie modlitewnik pt. *Fortka Niebieska to jest Dzielne ćwiczenie żywota Duchownego...*, przetłumaczony z włoskiego przez jezuitę wileńskiego Szymona Wysockiego, a dedykowany wojewodzinie wileńskiej Katarzynie z Tęczyna Radziwiłłowej. We wstępie tłumacz zaznaczył, że chociaż książeczka została napisana w Italii dla zakonnic, to jednak świeccy są również wezwani do świętości i dlatego wojewodzina będzie mogła z niej korzystać.¹¹⁶ Książeczka podaje sposób uczestniczenia we Mszy (alegoryczne rozważanie) oraz przygotowania do spowiedzi i Komunii św.

Około 1590 r. wydano w Wilnie *Thesaurus orationum, meditationum ac aliorum piarum exercitationum ex variis probatis Authoribus collectis*. Był to modlitewnik dla uczniów szkół jezuickich, zawierający różne modlitwy do odmawiania podczas Mszy i przyjmowania sakramentów.¹¹⁷

Dominikanin prowincji litewskiej, Walerian [Andrzejowicz], opracował *Ogród różany abo opisanie dwu szczepów wonney Rożey Hierychuntskiej... w Congregacley Litewskiej Anioła Stroża przez Brata Hilarego Mackiewicza Promotora Wileńskiego Rożańca świętego przedrukowany*, wydany w Wilnie w 1646 r., mający charakter podręcznika i modlitewnika dla wileńskiego bractwa różańcowego. Dużo miejsca poświęcił tu Walerian kultowi Najśw. Sakramentu i praktyce pokuty.

W 1721 r. bazylianie supraślscy wydali w swojej drukarni modlitewnik dla ogółu wiernych pt. *Złoty Oltarz wonnego kadzenia przed stolicą Bożą, to jest modlitwy rozmaite kościołowi ś. zwyczajne...* Modlitewnik miał kilka wydań, co świadczy o jego popularności.¹¹⁸ Bogaty treściowo, służył pomocą w uczestnictwie we Mszy (alegoria), w nabożeństwach eucharystycznych, w przygotowaniu do spowiedzi i Komunii św.

Założone przez ks. Piotra Skargę w 1579 r., a istniejące przy archiepiscopalnym kościele św. Jana w Wilnie, Arcybractwo Bożego Ciała i Miłosierdzia,¹¹⁹ otrzymało w 1748 r. *Wybór nabożeństwa...* (3 wyd.), zawierający krótką historię arcybractwa, jego przywileje i odpusty od Stolicy Świętej. Książka posiada też charakter modlitewnika, w którym członkowie bractwa mogli znaleźć sposób uczestnictwa we Mszy św., modlitwy podczas nabożeństw eucharystycznych i przygotowania do spowiedzi oraz Komunii św.¹²⁰

¹¹⁴ Th. Schnitzler, *Gebetbuch*, LThK t. 4 kol. 551—552.

¹¹⁵ T. Borcz, *Polskie modlitewniki XV i XVI stulecia*. W: *Studia Pelplińskie*, Pelplin 1969 s. 75—84.

¹¹⁶ *Fortka Niebieska...* dz. cyt., 7 knlb. Książeczka musiała cieszyć się powodzeniem, gdyż drugie jej wydanie ukazało się w Krakowie w 1599 r. Estr t. 33 s. 475.

¹¹⁷ *Thesaurus orationum...* wydano w Wilnie, bez podania daty, przypuszczalnie ok. 1590 r.

¹¹⁸ Estr t. 23 s. 349—350. W Supraślu wydano ten modlitewnik jeszcze w latach 1756 i 1760; w Wilnie — 1749 i 1754; w Krakowie — 1756 oraz nakł. księgarńi

4. Akta cechowe

Cenną publikację *Akty cechów wileńskich 1495—1759* wydali w Wilnie w 1939 r. Maria i Henryk Łowmiańscy przy współudziale Stanisława Kościalkowskiego. Praca, obejmująca 831 akt, nie została dokończona z powodu wybuchu drugiej wojny światowej.¹²¹ Zgromadzone akta stanowią bogate źródło do poznania życia religijnego cechów, szczególnie ich udziału we Mszach św. i procesjach Bożego Ciała.¹²²

5. Pamiętniki

W badaniach historycznych wykorzystuje się często pamiętniki. Ponieważ pisane są zwykle po upływie czasu od zaistnienia wydarzeń, stąd możliwe są pewne nieścisłości w ich opisywaniu. Autorzy pamiętników przedstawiają często ludzi oraz opisywane wydarzenia w sposób subiektywny, z czym należy liczyć się przy korzystaniu z tego rodzaju literatury.¹²³ Do literatury pamiętnikarskiej zalicza się również diariusze, które są dokładniejsze w opisie wydarzeń, gdyż podają je bezpośrednio, niejako na żywo.¹²⁴ W tej grupie źródeł umieszcza się opublikowane listy — korespondencję.

Przejrzano opublikowane pamiętniki, dzienniki (diariusze) i listy 38 osób, w większości świeckich. Tematyka tych pozycji wiąże się z terenem Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego dużą część zajmowała diecezja wileńska. Najwięcej pamiętników pochodzi z XVIII w.

W uwzględnionych pamiętnikach znajduje się dość dużo wiadomości dotyczących problematyki związanej z sakramentem chrztu, uczestnictwem we Mszy, Komunii św. Są tam też opisy procesji eucharystycznych. Najcenniejsze okazały się pamiętniki: Jana Władysława Poczobuta,¹²⁵ Marcina Matuszewicza,¹²⁶ dominikanina ks. Wojciecha Bagińskiego¹²⁷ oraz *Pamiętnik o księciu Karolu Radziwille, pisany podług Archiwum Nieświeżskiego, Lwów 1864.*

I. Kocha w 1791 r. (bez podania miejsca, zapewne w Warszawie), Por. K. Ziencowska, *Koch Jan Ludwik* (+ ok. 1812), PSB t. 13 s. 176—178.

¹¹⁹ Por. J. Kurczewski, *O. Piotr Skarga, założyciel Bractwa Miłosierdzia w Wilnie*, Litwa i Ruś 1912 t. 3 s. 153—159.

¹²⁰ *Wybór Nabożeństwa, przywileje, odpusty y łaski hoynie od Świętej Stolicy Apostolskiej udzielone, y chwalebne powinności Arcy-Bractwa Bożego Ciała y Miłosierdzia w Kaplicy Stołecznej w Wielkim Xięstwie Litewskim Miasta Wilna J. K. M. przy kościele Święto-Jańskim Societatis Jezu... Teraz potrzecie z przydatkiem wielu modlitw y nabożeństw ułożone y lepszym porządkiem do przedrukowania podane przez X. J. S. soc. Jezu, na ten czas Przełożonego tegoż Arcy-bractwa, Wilno 1748.*

¹²¹ T. Krahel, *Historiografia...*, dz. cyt., s. 52.

¹²² O instytucji cechów rzemieślniczych zob. Cz. Strzeszewski, *Cechy*, EK t. 2 kol. 1376—1379.

¹²³ W. Czaplinski, *Pamiętnik jako źródło dla historyka nowożytnego*, *Pamiętnikarstwo Polskie* 2 (1972) nr 2 s. 3.

¹²⁴ T. Krahel, *Historiografia...*, dz. cyt., s. 56.

¹²⁵ *Pamiętnik...* (1640—1684), wyd. L. Potocki, uzup. I. J. Kraszewski. W: *Biblioteka Ordynacji Krasieńskich Muzeum Konstantego Swidzińskiego*, t. 3, Warszawa 1877.

¹²⁶ *Pamiętnik... kasztelana brzesko-litewskiego. 1714—1765*, wyd. A. Pawiński, t. 1—4, Warszawa 1876.

¹²⁷ *Rękopism... dominikanina prowincji litewskiej (1747—1784)*, wyd. E. Tyszkiewicz, Wilno 1854.

UWAGI KOŃCOWE

Niniejsze studium miało na celu zaprezentowanie i krytyczne zestawienie dostępnych źródeł potrzebnych do opracowania dziejów liturgii sakramentów w diecezji wileńskiej (XVI—XVIII w.). Autor jest świadomy, że nie dotarł, poza źródłami synodalnymi i liturgicznymi (agendy, rytuały, pontyfikaly), do wszystkich źródeł.

Przebadane, dostępne źródła, mogą jednak stanowić dostateczną podstawę do podjęcia pracy nad dziejami liturgii sakramentów w diecezji w omawianym okresie. Z przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że biskupi wileńscy przejawiali wielką troskę o prawidłowe głoszenie słowa Bożego i sprawowanie sakramentów św. Postanowienia synodów wileńskich i listów pasterskich, od czasów Soboru Trydenckiego, starały się realizować jego postanowienia. W wypadku udostępnienia archiwaliów wileńskich obraz służby Bożej na pewno zostałby wzbogacony, co pogłębiłoby znajomość dziejów sakramentów o nowe szczegóły, dotyczące realizacji w praktyce postanowień biskupów ordynariuszy.

W celu ukazania problemu na szerszym tle, ogólnopolskim i nawet ogólnokościelnym, należałoby uwzględnić też orzeczenia soborów powszechnych, szczególnie Trydenckiego, postanowienia niektórych papieży, ustawy synodalne św. Karola Boromeusza, mającego wpływ na liturgię w Polsce, oraz ustawodawstwo innych diecezji polskich.

LES SOURCES CONCERNANT L'HISTOIRE DE LA LITURGIE
DES SACREMENTS DANS LE DIOCÈSE DE WILNO
DU 16-e AU 18-e SIÈCLE

Resumé

La présentation et la confrontation critique des sources nécessaires à élaborer l'histoire de la liturgie des sacrements dans le diocèse de Wilno est le but de cet ouvrage.

Il n'existait jusqu'aujourd'hui aucun travail sur l'histoire du service de Dieu dans notre diocèse et cependant la liturgie des sacrements est toujours le noyau de tout service divin.

Chronologiquement, ce travail embrasse le période du 16-e et du 18-e siècle, comme l'activité synodique des évêques de Wilno, consacrée en sa grande partie aux questions liturgiques dans le diocèse, tombe à cette époque-là.

Le Concile de Trente, dans son idée, voulait faire unifier la liturgie dans l'Eglise universelle. La deuxième moitié du 16-e siècle et presque tout le 17-e siècle c'était le temps où l'on introduisait cette réforme aussi en Pologne. C'était aussi le temps de l'activité considérable de la vie liturgique et religieuse dans notre diocèse.

Les sources liturgiques, comme agendas, rituels, pontificaux, rubriques, synodiques; actes d'inspections, rapports des évêques, actes capitulaires, livres paroissiaux, monastiques, catéchismes, textes de sermons, actes des corporations et mémoires, tout examiner, vérifiés et accessibles en Pologne, peuvent former la base suffisante pour entreprendre la peine d'élaborer l'histoire de la liturgie des sacrements.

L'analyse des documents mentionnés prouve que les évêques de Wilno se souciaient beaucoup de l'évangélisation et de bon exercice des sacrements, réalisant des résolutions des synodes de Wilno et des instructions pastorales dès le Concile de Trente.

Si seulement les archives à Wilno étaient rendus accessibles, ils puissent non seulement enrichir l'image du service de Dieu, mais aussi approfondir la connaissance de l'histoire des sacraments avec des détails nouveaux concernant la mise en pratique les décisions des évêques de Wilno.

Pour faire montrer le problème sur le fond plus vaste, en Pologne entière ou même en Eglise entière, il faudrait prendre en considération les décisions des conciles oecuméniques, celui de Trente en particulier, ainsi que les résolutions de certains papes, les réglements du synode st. Charles Borromée dont l'influence sur la liturgie en Pologne était bien profonde; comme la législation synodiale d'autres diocèses polonais.

WYDZIAŁ NAUCZANIA W KATEDRZE
W DZIEJACH WSKRĘSZENIA I WZRODZENIA
CYWILIZACJI

W tym celu, jak pisał w 1872 r. jeden z autorów, należało przede wszystkim dołożyć do istniejącego już w Wilnie archiwum liturgicznego i historycznego, w szczególności do zbiorów, które posiadał w tym czasie biskup Antoni Dembiński. W tym celu należało przede wszystkim dołożyć do istniejącego już w Wilnie archiwum liturgicznego i historycznego, w szczególności do zbiorów, które posiadał w tym czasie biskup Antoni Dembiński. W tym celu należało przede wszystkim dołożyć do istniejącego już w Wilnie archiwum liturgicznego i historycznego, w szczególności do zbiorów, które posiadał w tym czasie biskup Antoni Dembiński.

1. A. Dembiński, Wzrost i upadek kultury polskiej, Warszawa 1872, s. 100.
2. W. Jankowski, Liturgia polska, Warszawa 1900, s. 100.